

STUDIA DOCTORUM THEOLOGIAE PROTESTANTIS

A KOLOZSVÁRI PROTESTÁNS TEOLÓGIA
KUTATÓINTÉZETÉNEK KÖTETEI

NEGYEDIK ÉVFOLYAM

I.
2013

Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2013

SZERKESZTŐ

dr. Adorjáni Zoltán
E-mail: adorjani@proteo.hu
Tel.: 0744 989 052

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

dr. Balogh Csaba, dr. Kállay Dezső,
dr. Kiss Jenő, dr. Kolumbán Vilmos József,
dr. Kovács Sándor, dr. Pásztori-Kupán István,
dr. Rezi Elek, drd. Benkő Tímea

SZERKESZTŐSÉGI CÍM

RO-400124 Kolozsvár (Cluj-Napoca)
Bocskai tér (Piața Avram Iancu) 13.
E-mail: rektor@proteo.hu
Tel./fax: 004 0265 591 368

Műszaki szerkesztés: Adorjáni Zoltán

Borítólap: Könczey Elemér

ISSN 2069 - 0991

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában

Tartalom

Rezi Elek: <i>Előszó</i>	5
THEOLOGIA BIBLICA	
Balogh Csaba: <i>Jeruzsálem a dávidi királyság kialakulása előtt, az Amarnai levelek tükrében</i>	9
Molnár János: <i>A pusztában vándorlók nyomában</i>	39
Kállay Dezső: <i>A Római levél záró doxológiája</i>	53
Geréb Zsolt: <i>Péter első levelének irodalomtörténeti és teológiai kérdései</i>	77
Czire Szabolcs: <i>Transzállapot a Bibliában. Vallási élmény az új tudományterületek mérlegén</i>	89
THEOLOGIA PRACTICA	
Koppándi Botond: <i>„Isten előtti és Isten dicsőségét szolgáló élet.” Az őskeresztyének istentisztelete</i>	111
Adorjáni Zoltán: <i>Teológiai tisztánlátás és mélység, mint igehirdetésünk legfőbb követelménye</i>	129
THEOLOGIA SYSTEMATICA	
Pásztori-Kupán István: <i>Teológiai és filozófiai vonatkozások Arius hitvallásában</i> ...	147
Papp György: <i>Eretneknek minősített ógyházi teológusok az Institutióban</i>	167
Rezi Elek: <i>„Adj nekem fiakat! Talán Isten vagyok én?” A mesterséges megtermékenyítés erkölcsi, teológiai értékelése</i>	187
HISTORIA ECCLESIAE	
Kolumbán Vilmos József: <i>Ifj. Teleki Domokos kátéfordítása</i>	201
Kurta József-Tibor: <i>Bod Péter és a szentírástudomány</i>	213

Teológiai és filozófiai vonatkozások Arius hitvallásában

A feltehetőleg líbiai születésű Arius (Areiosz) mindmáig az egyik legismertebb és talán legtöbbet bírált ógyházi eretnekek egyike.¹ Az ellene és tanítása ellen írt munkák száma és terjedelme alapján könnyen gondolhatnánk, hogy figyelemre méltó terjedelmű életművet hagyott maga után. Ehelyett azzal szembesülünk, hogy a bizonyítottan tőle származó írások alig tesznek ki néhány gépelt oldalnyit.² Ezek közül az egyik legfontosabb éppen az a levél, amelyet Arius az alexandriai egyház akkori püspökéhez, Alexandriai Alexandroszhoz intézett 321-ben, és amelyet mindmáig *Arius hitvallásaként* tartanak számon. Jelen írásunkban – Arius életrajzának és szellemi formálódásának rövid összefoglalása után – e dogmatörténeti szempontból mérföldkőnek számító dokumentum teológiai és filozófiai hátterét próbáljuk megvilágítani.

A szakirodalomban elfogadott vélemény szerint Arius 260 körül született, de mindenképpen 280 előtt. Teológiai gondolkodására nagyon nagy hatást gyakorolt Lukianosz, a híres tanító és exegeta. Lukianosz Antiochiában volt presbiter, és mivel korábbi tanítóját, Szamoszatai Pált Krisztus istenségének megcsonkításáért 268-ban harmadszor is elítélték egy antiochiai zsinaton, őt is gyanakvással kezdték szemlélni. Lukianosz végül 285-ben békült ki az egyházzal, és annak teljes jogú tagjaként halt vértanúhalált 312-ben, Maximinus Daia üldözései idején.³ Nem tartotta sokra az alexandriai iskola allegorikus írásmagyarázatát, ehelyett a szöveg szó szerinti megértésére törekedett. Ezzel függ össze híres megvalósítása is: a magyarázandó textusok megbízhatóságáért Lukianosz kiadta a Septuaginta és az evangéliumok revideált szövegét. Ez a Septuaginta-változat lett a szíriai, kis-ázsiai és konstantinápolyi keresztyének

¹ Az egyik legalaposabb munkát Rowan Williams, Canterbury jelenlegi érseke írta meg Ariusról. Ld. Williams, Rowan: *Arius: Heresy and Tradition*. 2nd edn, Eerdmans, Cambridge 2002.

² Az arianus vita legkorábbi dokumentumait Hans-Georg Opitz gyűjtötte össze, és Athanasziosz művei kiadása III. kötetének 1–78. lapjain jelentette meg. Ld. Opitz, Hans-Georg: *Urkunden zur Geschichte des arianischen Streites*. In: *Athanasius: Werke III*, Walter de Gruyter, Berlin 1934, 1–78. Hivatkozásainkban az ő gyűjteményének dokumentum-, bekezdés- és lapszámozását követjük; pl.: Opitz, Hans-Georg: *Urkunde* 3, 3, p. 5: harmadik dokumentum, harmadik bekezdés, 5. lap.

³ Caesareai Euszebiosz: *Hist. eccl.* IX, 6, 3.

standard Ószövetsége. Újszövetségi kiadványa mindmáig az ún. *textus receptus* alapját képezi.

Mindmáig vitatott kérdés, hogy Arius hallgatta-e Lukianoszt, vagy csupán írásaiból ismerte az antiochiai tanító gondolkodását. Kettejük közvetlen kapcsolatára nincs bizonyítékunk. Ariusnak Nikomédiai Euszebioszhoz intézett levelében van egyetlen szó, amelyből messzemenő következtetést nem lehet levonni, noha többen is megpróbálták ezt. Arius itt címzettjét az ő „lukianistatársának” (συλλουκιανιστά) nevezi, ez viszont nyilván nem perdöntő, hiszen a formula – Rowan Williams találó megállapítása szerint – pusztán *captatio benevolentiae* is lehet a támogatót kereső alexandriai presbiter részéről.⁴ Szalamiszi Epiphániosz (310/320–403) meglehetősen negatív képet fest róla:

Ἦν δὲ τὴν ἡλικίαν ὑπερμῆκης, κατηφὴς τὸ εἶδος, ἐσχηματισμένος ὡς δόλιος ὄφις, ὑποκλέψαι δυνάμενος πᾶσαν ἄκακον καρδίαν διὰ τοῦ αὐτοῦ πανούργου προσχήματος. ἡμιφόριον γὰρ ὁ τοιοῦτος ἀεὶ καὶ κολοβίωνα ἐνδιδυσκόμενος, γλυκὺς ἦν τῇ προσηγορίᾳ, πείθων ἀεὶ ψυχὰς καὶ θωπεύων.

[Arius] korban előrehaladott,⁵ hajlott formájú volt,⁶ színlelő, mint a ravasz kígyó, képes arra, hogy becsapjon minden ártatlan szívet a maga fondorlatos külsejével. Ő ugyanis mindig rövid felsőruhát és ujjatlan tunikát viselt, beszéde kedves, a lelkeket mindig meggyőző és hízeltető volt.⁷

Epiphániosz nem véletlenül mutatja be Arius megejtő külsejének tartozékaként a presbiter ruházatát. A *kolobion*nak nevezett ujjatlan tunika (felsőruha), nagyon emlékeztetett arra a szintén ujj nélküli *exomisra*, amelyet nemcsak a filozófusok, hanem az aszkéták, sőt a kontemplatív életet folytató terapeuták is viseltek,⁸ amiképpen erről magától Alexandriai Philóntól,⁹ illetve az őreá hivatkozó Caesareai Euszebiosztól¹⁰ értesülünk. Ez a külső mindenképpen a szerénységet, egyszerűséget és tisztaságot volt hivatott jelezni. Arius öltözetének így, éppen az alexandriai közegben félreérthetetlen üzenete volt, annál is inkább, mivel Epiphániosz ugyanitt említi, hogy a presbitert hetven szűz (aszkéta?) nő felügyeletével is megbízták, akiket szintén a maga pártjára állított. A szöveg nyilvánvalóan hangulatkeltő jellege ellenére annyit mégis

⁴ Williams, Rowan: *Arius*, 30–31. Ariusnak Nikomédiai Euszebioszhoz írt levelét Szalamiszi Epiphániosz és Küroszi Theodorétosz őrizték meg számunkra. Ld. Epiphániosz: *Panarion* 69, 6; Theodorétosz: *Hist. eccl.* I, 4, ill. Opitz, Hans-Georg: *Ürkunde* 1, pp. 1–3.

⁵ Vagy: „termetre magas”.

⁶ Vagy: „szomorú ábrázatú”.

⁷ Epiphániosz: *Panarion*, 69, 3.

⁸ Williams, Rowan: *Arius*, 32.

⁹ Ld. Alexandriai Philón: *De vita contemplativa* 38–39. Magyar fordítását ld. Adorjáni Zoltán: *Alexandriai Philón: De vita contemplativa*. L'Harmattan, Budapest 2008, 40. Ld. még a fordító 100–103. jegyzeteit, uo. 114–117.

¹⁰ Caesareai Euszebiosz: *Praeparatio evangelica* VIII, 11–12.

megállapíthatunk, hogy Arius valószínűleg szimpatizálhatott a szerzetesi-kontemplatív életvitellel, vagy legalábbis igyekezett ilyen színben feltűnni.

Az ógyház történetírói szerint a teológiai nézeteltérés első mozzanataként Arius, aki jóval a konfliktus kirobbanása előtt már presbiter volt, nyilvánosan kifejezte nemtetszését Alexandrosz alexandriai püspök tanításával szemben. Mivel az ügy részletei több szempontból sem mellékesek, ehelyütt idézzük Szókratész Szkholasztikosz egy évszázaddal későbbi beszámolóját:

Μετὰ Πέτρον τὸν γενόμενον ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας, τὸν καὶ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ μαρτυρήσαντα, διαδέχεται τὴν ἐπισκοπὴν Ἀχιλλᾶς· μετὰ δὲ Ἀχιλλᾶν, Ἀλέξανδρος ἐπὶ τῆς μνημονευθείσης εἰρήνης·

καὶ ἀδεέστερον διάγων, τὴν ἐκκλησίαν συνεκρότει· καὶ ποτε παρόντων τῶν ὑπ' αὐτῷ πρεσβυτέρων καὶ τῶν λοιπῶν κληρικῶν, φιλοτιμότερον περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος, ἐν Τριάδι μονάδα εἶναι φιλοσοφῶν, ἐθεολόγει. Ἄρειος δὲ τις πρεσβύτερος τῶν ὑπ' αὐτῷ ταπτομένων, ἀνὴρ οὐκ ἄμοιρος διαλεκτικῆς λέσχης, οἰόμενος τὸ Σαβελλίου τοῦ Λίβυος δόγμα εἰσηγεῖσθαι τὸν ἐπίσκοπον, ἐκ φιλονεικίας κατὰ διάμετρον εἰς τὸ ἐναντίον τῆς τοῦ Λίβυος δόξης ἀπέκλινε, καὶ ὡς ἐδόκει, γοργῶς ὑπαπήντησε πρὸς τὰ παρὰ τοῦ ἐπισκόπου λεχθέντα· καὶ φησὶν,

Εἰ ὁ Πατὴρ ἐγέννησε τὸν Υἱόν, ἀρχὴν ὑπάρξεως ἔχει ὁ γεννηθείς· καὶ ἐκ τούτου δηλον, ὅτι ἦν ὅτε οὐκ ἦν ὁ Υἱός· ἀκολουθεῖ τε ἐξ ἀνάγκης, ἐξ οὐκ ὄντων ἔχειν αὐτὸν τὴν ὑπόστασιν.

Péter alexandriai püspököt, aki Diocletianus alatt szenvedett vértanúságot, Akhillasz követte a püspöki tiszt-ségben, Akhillaszt pedig Alexandrosz, amikor beköszöntött az említett béke [ti. a konstantini fordulat].

[Alexandrosz] félelmet nem ismerve, összekovácsolta az egyházat, és valahányszor a vezetése alá tartozó papok és a többi klerikus társaságában volt, a legillőbb módon teologizált a Szentháromságról, bölcsen állítva, hogy egység van a Háromságban. Arius azonban, az Alexandrosz alá rendelt presbiterek egyike, aki jártas férfiú volt a vitatkozás művészetében, azt hitte, hogy a püspök a líbiai Szabelliosz tanát vezet be. Felülkerekedési vágyból a líbiai tanításával homlokegyenest ellenkező vélemény felé hajlott, s – úgy tűnik – hevesen szembeszállt azzal, amit a püspök mondott, és kijelentette:

„Ha az Atya nemzette a Fiút, akkor a nemzett [Fiú] létezésének kezdete van. Ebből nyilvánvaló, hogy volt, amikor a Fiú nem volt. Innen szükségszerűen következik, hogy az ő hüposztázisza a nem létezők közül való.”¹¹

A fenti szöveg tartalmaz néhány, az árnyaltabb látásmód kialakításához szükséges fogódzót. A fennmaradt adatok alapján valószínűsíthető, hogy az első mondatban említett püspökök közül Péter diakónussá, Akhillasz pedig presbiterre szentelte Ariust.¹² Alexandrosz éppen a konstantini fordulat évében vette át a nem csak teológiai szempontból sokszínű alexandriai közösség

¹¹ Szókratész Szkholasztikosz: *Hist. eccl.* I, 5. Ld. Óí 9, 39–40.

¹² Ld. Williams, Rowan: *Arius*, 40.

vezetését. A háttérben nyilván ott voltak a Meletiosz-féle meghasonlás miatti nézetkülönbségek és sérelmek,¹³ viszont az új püspök éppen a helyi keresztény közösség egységének megújításán fáradozott. Ennek nyilván része volt a közös teológiai látás megteremtése is.

A szövegben álló „teologizált” (ἐθεολόγηι) kifejezést a szó mai értelméhez képest sajátosabban kell felfogni, ugyanis az ógyházi szóhasználatban a θεολογία elsősorban az *Istenről*, az ő transzcendens valóságáról szóló tanítást jelentette (beleértve a szentháromságtant és a pneumatológiát is), míg az οἰκονομία Istennek az ember üdvösségére vonatkozó „házirendje” volt, amelyet ma megváltástannak és krisztológiának neveznénk. Szókratész fenti megfogalmazása, miszerint Alexandrosz „a legillőbb módon theologizált a Szentháromságról”, a kor nyelvén nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy Alexandrosz *Istennek nevezte* a Szentháromságot, ebbe nyilván beleértve mindhárom személyt, azaz létmódot (hüposztáziszt): az Atyáét, a Fiúét és a Szentlélekét is. Ehhez járult még a háromságban meglévő egység (ἐν Τριάδι μονάδα εἶναι) „bölcs módon” (φιλοσοφῶν) történő hangsúlyozása. Itt szinte áthallásos fogalmazással van dolgunk, hiszen a „triászbán” megmaradó „monász” gondolatát nem lehet függetleníteni annak filozófiai háttérétől.

A beszámolóban ezt követi Arius nyílt tiltakozása, amelyet szintén érdeemes röviden megvizsgálni. Először azt kell észrevennünk, hogy Arius az Alexandrosz „alá rendelt presbiterek egyikeként” szegült nyilvánosan szembe püspökével. Ehelyütt két, egymásnak csupán részben ellentmondó hagyományt kell figyelembe vennünk, amelyeket két kortárs 5. századi szerző, nevezetesen Küroszi Theodorétosz, illetve az ariánus (anomoíanus) Philostorgius jegyzett fel. Mindketten állítják, hogy a 313-as alexandriai püspökválasztáson Arius is a jelöltek közt volt. Theodorétosz szerint Arius nem tudta kiheverni, hogy alulmaradt, és sértett hiúságból fordult szembe korábbi vetélytársával,¹⁴ míg Philostorgius úgy tudja, hogy Alexandrosz éppen Ariusnak köszönhetően nyerte meg a választást, mert a presbiter neki engedte át a reá adott szavazatokat.¹⁵ A niceai korban folytatott viták idején egyik párt sem emlegetett ilyesféle epizódokat, de ebből még nem következik, hogy akár Theodorétosz,

¹³ A Diocletianus-féle üldözés idején sok püspököt bebörtönöztek. A körülményektől függően helyüket néhol betöltötték, máshol pedig vártak esetleges visszatérésükre. 305/306-ban Meletiosz így nyerte el Lükopolisz városának megüresedett püspöki tisztét. Időközben Péternek, Alexandria akkori püspökének is kényszerű módon távol kellett maradnia székhelyétől. Meletiosz viszont az alexandriai püspök hatáskörébe tartozó dolgokban is intézkedett, így pl. a rejtőzködő Péterrel folytatandó minden előzetes egyeztetés nélkül állított presbitereket szolgálatba, és több ideig tartózkodott Alexandriában, noha nem volt a város megválasztott püspöke. A rendelkezésre álló adatok alapján Williams találóan nevezi Meletioszt egyfajta *episcopus vagans*nak, azaz vándorpüspöknek, aki 306 és 311 között kalandor módjára húzott hasznot az egyiptomi egyház ideiglenes zűrzavarából. A részleteket ld. Williams, Rowan: *Arius*, 32–41.

¹⁴ Theodorétosz: *Hist. eccl.* I, 1.

¹⁵ Philostorgius: *Hist. eccl.* I, 3.

akár Philostorgius légből kapott eseményekről beszél, illetve, hogy Alexandrosz és Arius kapcsolatának nem volt – mostanra csak részleteiben ismeretlen – előtörténete, annál is inkább, mivel népszerűségének és életkorának köszönhetően Arius valóban püspökjelölt lehetett 313-ban.¹⁶

Bárhogyan is történt, tény, hogy Arius nyilvánosan mondott ellent egyházi előljárójának. Szókratész azt is megemlíti, hogy a presbiter „nem volt híjával” a dialektika művészetének, illetve nem volt kimondottan az az ember, aki szívesen elkerülte a szópárbajokat. Ez a megállapítás önmagában még nem bizonyítéka Arius alapos filozófiai felkészültségének, de mégsem elhanyagolható. A líbiai származású presbiter ugyanis egy másik líbiai tanító, Szabelliosz szentháromságtani elképzelését vélte felfedezni Alexandrosz püspök szavai mögött.¹⁷ Azét a Szabellioszét, aki – Ariushoz hasonlóan – szintén monarchianista gondolkodó volt, de a monarchianizmus ellenkező ágához tartozott: a két líbiai közül Arius a krisztológiájában alulról építkező dinamikus monarchianizmus (és részben az adopcionizmus), míg Szabelliosz az ún. modalista monarchianizmus képviselője.

Szókratész beszámolójából nem derül ki, hogy Alexandrosz mondatai közül mi emlékeztethette Ariust Szabelliosz azóta elhíresült „Fiúatya” (υιοπάτωρ) kifejezésére, illetve a Szentháromságot az álarcait cserélő görög színészhez hasonlító elképzelésére. Az viszont bizonyos, ez ugyanis Arius hitvallásából is kiderül, hogy a presbitert az egyetlen isteni *monász* valamiféle megosztási gondolata háborította fel. Ez pedig nyilvánvalóan nem csak a politeizmus veszélye miatti aggodalom. Arius esetleges motivációjától (vitatkozókedv, felülkerekedési vágy stb.) teljesen függetlenül, az ő ellenvetése egyszerre teológiai és filozófiai probléma: amennyiben a Fiú nemzetett (γεννηθείς), akkor az ő létezésének kezdete van. Mivel a „végtelen kezdet” gondolata nem értelmezhető könnyen sem az arisztotelészi, sem az újplatonista filozófia felől, Arius nem lát más megoldást, minthogy megállapítsa: „volt, amikor a Fiú nem volt” (ἦν ὅτε οὐκ ἦν ὁ Υἱός). Ki kell emelnünk, hogy sem itt, sem másutt nem állítja azt, amit időnként tévesen neki tulajdonítanak, miszerint „volt *idő*, amikor a Fiú nem volt”. Az Atya és a Fiú közé ő sem rendel időt (χρόνος) vagy világkorszakot (αἰών), hiszen maga az idő is teremtmény. Az Atya és a Fiú egymás alá rendeltségét viszont fenntartja ebben az időfelettségben is, amelyről az emberi nyelv korlátai miatt kénytelen időbeli fogalmakkal beszélni. Ebből az egymásutániságból pedig szükségszerűen (ἐξ ἀνάγκης) arra következtet, hogy a Fiú hüposztázisza a „nem létezők közül” (ἐξ οὐκ ὄντων) való.

A fenti alapállás, különösen az újplatonista közvetítéssel érkező *hüposztázis* kifejezés értelmezése, az Arius-féle teológiai és krisztológiai gondolkodás kiindulópontja. Egyetlen létező van: a kezdet nélküli, teremtetlen és születetlen

¹⁶ Vö. Williams, Rowan: *Arius*, 40–41.

¹⁷ Szabelliosz tanításának rövid bemutatását ld. Pásztori-Kupán István: *Követvén a szent atyákat. Az ógyház dogmatörténete 381-ig*. Napoca Star – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2009, 41–44.

Isten (ti. az Atya). Minden más létező csak őreá nézve létezik, hiszen ő hívja azokat létezésbe, mégpedig a „nem létezők” kategóriájából. Az isteni *monász* tehát megoszthatatlan, így a Fiú nem önmagától létező, hanem legfennebb *teremtett teremtmény* lehet.

Arius és Alexandrosz vitája rövid idő alatt *scandalum oecumenicum*má nőtt ki magát, amelyet csak részben oldott meg a 325-ös niceai zsinat, illetve az ott elfogadott *Niceai Hitvallás*, hiszen a teológiai csatározások még nagyon sokáig elhúzódtak. Az első felvonást az alexandriai helyi, kb. 100 püspök részvételével a 318–319 körül megtartott zsinat jelentette, amely kiközösítette Ariust és követőit. Alexandrosz püspök ez alkalommal szétküldött zsinati levelét Athanasziosz és Szókratész Szkholasztikosz őrizték meg számunkra.¹⁸ Erre a levélre, amely összefoglalja az egyiptomi egyházi eljárások által elutasított legfontosabb ariánus gondolatokat, alább még hivatkozni fogunk.

A 325-ös niceai, első egyetemes zsinat után Konstantin Illíriába száműzte Ariust, majd visszahívta az arianizmus rohamos terjedésének láttán 328-ban. A 335-ös tíruszi zsinaton jelenlévő püspökök a császári akarat figyelembevételével úgy döntöttek, hogy visszaveszik az egyházba, és visszaadják egyházi megbízatását. Konstantin ünnepélyes megbékélést rendelt el közte és a *Niceai Hitvallás* képviselői között, de a kijelölt nap előestéjén (336-ban) Arius váratlanul meghalt.¹⁹

Arius tanításának legfontosabb alapelemeit az a 321-ben megfogalmazott levél tartalmazza, amelyet a maga és követői nevében védekezésül küldött meg Alexandrosznak. A levél megállapításainak némelyikét az elemzés során a kor más dokumentumaival is összevetjük. Alább a levél teljes szövegét olvashatjuk.²⁰

Arius hitvallása

Μακαρίῳ πάπῃ καὶ ἐπισκόπῳ
ἡμῶν Ἀλεξάνδρῳ οἱ πρεσβύτεροι
καὶ οἱ διάκονοι ἐν κυρίῳ χαίρειν.
Ἡ πίστις ἡμῶν ἡ ἐκ προγόνων, ἦν
καὶ ἀπὸ σοῦ μεμαθήκαμεν, μακάριε
πάπα, ἔστιν αὕτη· οἶδαμεν ὅτι

A boldog Alexandrosz pápánkat és
püspökünket köszöntik a presbiterek
és diakónusok. Őseinktől [örökölt] hi-
tünk, amelyre te is tanítottál bennün-
ket, boldog pápa,²¹ a következő: Egy
Istent ismerünk, az egyetlen születet-

¹⁸ Athanasziosz: *De decretis Nicaenae synodi* (A niceai zsinat határozatáról) 35; Szókratész: *Hist. eccl.* I, 6; Opitz, Hans-Georg: *Urkunde* 4b, pp. 6–11.

¹⁹ Arius haláláról többek közt Szókratész is beszámol: *Hist. eccl.* I, 38.

²⁰ Arius hitvallásának első magyar fordítását Ladocsi Gáspár készítette. Ld. Vanyó László (szerk.): *Szent Athanasziosz művei*. ÓÍ 13. Szent István Társulat, Budapest 1991, 561–563.

²¹ A 381-ben, Konstantinápolyban tartott második egyetemes zsinatig az alexandriai pátriárka volt Róma püspöke után a legnagyobb egyházi tekintély. A Róma – Alexandria – Antiochia rangbeli sorrendjét a 6. niceai kánon is szentesítette. Így a Róma püspöke után következő alexandriai püspököt időnként „pápa” megszólítással illették.

θεόν, μόνον ἀγέννητον, μόνον αἰδιον, μόνον ἀναρχον, μόνον ἀληθινόν, μόνον ἀθανασίαν ἔχοντα, μόνον σοφόν, μόνον ἀγαθόν, μόνον δυνάστην, πάντων κριτήν, διοικητήν, οἰκονόμον, ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοιώτον, δίκαιον καὶ ἀγαθόν, νόμου καὶ προφητῶν καὶ καινῆς διαθήκης τοῦτον θεὸν γεννήσαντα υἱὸν μονογενῆ πρὸ χρόνων αἰωνίων, δι' οὗ καὶ τοὺς αἰῶνας καὶ τὰ ὅλα πεποίηκε, γεννήσαντα δὲ οὐ δοκῇσι, ἀλλὰ ἀληθείᾳ ὑποστήσαντα ἰδίῳ θελήματι ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοιώτον κτίσμα τοῦ θεοῦ τέλειον, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν κτισμάτων· γέννημα, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν γεγεννημένων,

οὐδ' ὡς Οὐαλεντίνος προβολὴν τὸ γέννημα τοῦ πατρὸς ἐδογματίσεν, οὐδ' ὡς Μανιχαῖος μέρος ὁμοούσιον τοῦ πατρὸς τὸ γέννημα εἰσηγήσατο, οὐδ' ὡς Σαβέλλιος τὴν μονάδα διαίρων υἱοπάτορα εἶπεν, οὐδ' ὡς Ἰέρακας λύχνον ἀπὸ λύχνου ἢ ὡς λαμπάδα εἰς δύο, οὐδὲ τὸν ὄντα πρότερον ὕστερον γεννηθέντα ἢ ἐπικτισθέντα εἰς υἱόν, ὡς καὶ σὺ αὐτός, μακάριε πάπα, κατὰ μέσῃν τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐν συνεδρίῳ πλειστάκις τοὺς ταῦτα εἰσηγησάμενους ἀπηγόρευσας,

ἀλλ' ὡς φαμεν θελήματι τοῦ θεοῦ πρὸ χρόνων καὶ πρὸ αἰώνων κτισθέντα καὶ τὸ ζῆν καὶ τὸ εἶναι παρὰ τοῦ πατρὸς εἰληφότα καὶ τὰς δόξας, συνυποστήσαντος αὐτῷ τοῦ πατρὸς. οὐ γὰρ ὁ πατὴρ δοὺς αὐτῷ πάντων τὴν κληρονομίαν ἐστέρησεν ἑαυτὸν ὧν ἀγεννήτως ἔχει ἐν ἑαυτῷ· πηγὴ γὰρ ἐστὶ πάντων.

lent, egyetlen örökkévalót, egyetlen kezdet nélkülit, egyetlen valóságosat, egyetlen halhatatlant, egyetlen bölcsét, egyetlen jót, egyetlen hatalmasat, mindenek bíróját, irányítóját és kormányzóját, aki változhatatlan és módosulatlan, igaz és jó, a törvény, a próféták és az Újszövetség Istene, aki örök idők előtt nemzette egyszülött Fiát, aki által a korszakokat és a mindenséget teremtetete.²² Nem látszólag, hanem valóságosan nemzette őt, aki [az Atya] saját akaratából jött létre: aki Istennek változhatatlan és módosulatlan, tökéletes teremtménye, de nem úgy, mint egy a teremtmények közül. Ivadék, de nem úgy, mint egy az ivadékok közül.

Nem az Atya kiadásaként született, amint Valentinusz tanította; nem az Atya egylényegű részeként született, ahogy Manicheus magyarázta; nem olyan, ahogy az egyetlen „Fiúatyára” osztó Szabelliosz állította, sem ahogyan Hierakas az a fáklából való fákláról vagy a kettéválasztott [fényű] lámpáról beszélt. Arról sincs [szó], hogy az született vagy teremtetett újjá Fiúként, aki korábban már létezett. Amiképpen te magad is, boldog pápa, mind a gyülekezet közösségében, mind a [z egyházi] tanácsban gyakran elutasítottad azokat, akik ilyesmiket állítottak.

Ezzel szemben hirdetjük, hogy [a Fiú] az Isten akaratából az idők és korszakok előtt teremtetett, mind életét, mind létét és dicsőségét az Atyától vette, aki együtt létezett vele. Az Atya ugyanis, aki örökségül adta neki a mindenséget, nem fosztotta meg magát azoktól, amiket – születetlen lévén – magában birtokolt: mert ő a forrása

²² Vö. Zsid 1,2.

ὥστε τρεῖς εἰσιν ὑποστάσεις [πατὴρ υἱὸς καὶ ἅγιον πνεῦμα]. καὶ ὁ μὲν θεὸς αἴτιος τῶν πάντων τυχάνων ἔστιν ἀναρχος μονώτατος, ὁ δὲ υἱὸς ἀχρόνως γεννηθεὶς ὑπὸ τοῦ πατρὸς καὶ πρὸ αἰώνων κτισθεὶς καὶ θεμελιωθεὶς οὐκ ἦν πρὸ τοῦ γεννηθῆναι, ἀλλὰ ἀχρόνως πρὸ πάντων γεννηθεὶς μόνος ὑπὸ τοῦ πατρὸς ὑπέστη. οὐδὲ γὰρ ἔστιν αἰδίδιος ἢ συναίδιος ἢ συναγέννητος τῷ πατρί, οὐδὲ ἅμα τῷ πατρί τὸ εἶναι ἔχει, ὥς τινες λέγουσι τὰ πρὸς τι δύο ἀγεννήτους ἀρχὰς εἰσηγούμενοι, ἀλλ' ὥς μονὰς καὶ ἀρχὴ πάντων, οὕτως ὁ θεὸς πρὸ πάντων ἔστί. διὸ καὶ πρὸ τοῦ υἱοῦ ἔστιν, ὥς καὶ παρὰ σοῦ μεμαθήκαμεν κατὰ μέσσην τὴν ἐκκλησίαν κηρύξαντος.

καθὸ οὖν παρὰ τοῦ θεοῦ τὸ εἶναι ἔχει καὶ τὰς δόξας καὶ τὸ ζῆν καὶ τὰ πάντα αὐτῷ παρεδόθη, κατὰ τοῦτο ἀρχὴ αὐτοῦ ἔστιν ὁ θεός. ἀρχεῖ γὰρ αὐτοῦ ὥς θεὸς αὐτοῦ καὶ πρὸ αὐτοῦ ὢν [ἔχων τὸ εἶναι διὰ τὸ ἐξ αὐτοῦ]. εἰ δὲ τὸ „ἐξ αὐτοῦ” καὶ τὸ „ἐκ γαστρὸς” καὶ τὸ „ἐκ τοῦ πατρὸς ἐξηλθον καὶ ἦκω” ὥς μέρος αὐτοῦ ὁμοουσίου καὶ ὥς προβολὴ ὑπὸ τινων νοεῖται, σύνθετος ἔσται ὁ πατὴρ καὶ διαιετός καὶ τρεπτός καὶ σῶμα κατ' αὐτοὺς καὶ τὸ ὅσον ἐπ' αὐτοῖς τὰ ἀκόλουθα σώματι πάσχων ὁ ἀσώματος θεός.

mindennek. Így három hiposztázis van: [Atya, Fiú és Szentlélek].²³ Az Isten, aki mindennek oka, kezdet-nélküli és egyetlenegy; a Fiú pedig, aki az Atyától időtlenül²⁴ született, a korszakok előtt teremtett és alapított, nem volt születése előtt, hanem időfeletti módon, mindennek előtt, egyedül őt nemzette létezőként az Atya. Ugyanis nem örökkévaló vagy együtt örökkévaló vagy együtt születetlen az Atyával, nem egyszerre bírja az Atyával a létet, amint egyesek a viszonyról beszélve²⁵ két születetlen kezdetet vezetnek be. Ellenkezőleg: az Isten, mint egyetlen és mindennek kezdete, mindent megelőz, így a Fiút is – amiképpen tőled is tanultuk, mikor a gyülekezet közösségében hirdetted.

Mivel tehát [a Fiú] Istentől kapja létét, a dicsőség, az élet és a mindenség egyaránt adatik neki, eszerint az Isten neki is kezdete. Megelőzi őt, mint az ő Istene, mint aki előtte létezik, [és mint akitől a Fiú nyerte létét].²⁶ Ha pedig ezeket a szavakat: „őtőle”, „az ő méhéből”, vagy „kijöttem az Atyától és jöttem [e világba]”²⁷ némelyek úgy értelmezik, mintha [a Fiú] az Atya lényegű része vagy kiáradása lenne, akkor az Atya szerintük összetett, osztható, változó és test, sőt: a testetlen Isten még a test szenvedélyeinek is alávetetik.²⁸

²³ A Szentháromság személyeinek felsorolását csak Epiphániosznál találjuk meg: *Panarion* 3, 158 (TLG).

²⁴ Értsd: az idő előtt, idő felett, azaz még mielőtt idő lett volna.

²⁵ A τὰ πρὸς τι kifejezés Arisztotelész kategóriarendszerére utal. Ld. Arisztotelész, *Kategóriák* 6a, 36–37. A magyarázatot ld. alább.

²⁶ A []-ben lévő szöveg csak Epiphániosznál található. *Panarion* 3, 159 (TLG).

²⁷ Vö. Róm 11,36; Zsolt 110,3; Jn 16,28.

²⁸ Athanasziosz: *De synodis* 16 (TLG: Athanasziosz: *De synodis Arimini in Italia et Seleucia in Isauria* 16, 1, 1 – 16, 5, 6). Óí 13, 561–563. Vö. Epiphániosz: *Panarion* 3, 157–159 (TLG). Opitz, Hans-Georg: *Urkunde* 6, pp. 12–13.

Ἐρωσθαί σε ἐν κυρίῳ εὐχομαι,
μακάριε πάπα. Ἀρειος, Αἰθάλης,
Ἀχιλλᾶς, Καρπώνης, Σαρματᾶς,
Ἀρειος, πρεσβύτεροι διάκονοι Εὐ-
ζώιος, Λούκιος, Ἰούλιος, Μηνᾶς,
Ἑλλάδιος, Γάϊος· ἐπίσκοποι Σεκοῦν-
δος Πενταπόλεως, Θεωνᾶς Λίβυς,
Πιστός· ὃν κατέστησαν εἰς Ἀλεξάν-
δρειαν οἱ Ἀρειανοί.

Jó egészséget kívánunk neked az Úr-
ban, boldog pápa! Arius, Aeithalész,
Akhillasz, Karpónész, Szarmatasz és
Arius presbiterek; Euzóiosz, Lucius,
Julius, Ménasz, Helladiosz, Gaius
diakónusok; valamint a püspökök:
Pentapoliszi Secundus, Líbiai Theónasz
püspökök, és Pisztoz, akit az ariánusok
Alexandriában [püspöküknek] válasz-
tottak.²⁹

A kezdeti üdvözlő szavak után a szigorú monoteizmust erősítő felsorolás következik: az aláírók *egy* Istent ismernek, aki *egyedül* (μόνον), azaz kizárólag születetlen, egyedül kezdet-nélküli stb. A születésre és a kezdetre vonatkozó kifejezések megválasztása nem véletlen, hiszen Arius tulajdonképpen az Atyát tartja valóságos Istennek. Így szerinté nyilván csak róla állítható, hogy változatlan és módosulatlan (ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοίωτον). Egyébként éppen ezen a ponton keveredik önellentmondásba, amint azt alább látni fogjuk.

A szöveg ragaszkodik Isten önazonosságához, akit „a törvény, a próféták (ti. az Ószövetség) és az Újszövetség Istenének” nevez. Ez tudatos elhatárolódás Markión gondolkodásától is, aki megkülönböztette egymástól az Ószövetség anyagi kötődésű demiurgosát az Újszövetségben Jézus Krisztus Atyjaként bemutatkozó „Jó” és valóban szellemi természetű Istentől. A bonyolultabb rész a Fiú származási módjának meghatározásával kezdődik. A szerzők igyekeznek leszögezni, hogy az egyszülött Fiú nemzése az „örök idők előtt” (πρὸ χρόνων αἰωνίων), egyszóval az idő kategóriái előtt és fölött történt. Ez az idők feletti nemzés emeli ki a Fiút a teremtmények közül. Sőt: ő az, aki által Isten – ti. az Atya – „a korszakokat és a mindenséget teremtette” (vö. Zsid 1,2).

A látszólagos nemzésnek a valósággal történő szembeállítás (γεννήσαντα οὐ δοκήσει, ἀλλὰ ἀληθεία) pozitív csengésű, de problematikus, mivel Arius ragaszkodik ahhoz, hogy ez a „valóságos nemzés” nem az Atya *lényegéből* (ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς), hanem az Atya *saját akaratából* (ἰδίῳ θελήματι) történik. Ezt a különbségtételt a korábbi tanítók sem hangsúlyozták, és éppen a negyedik század elejére érett meg az idő a kérdés tisztázására. Az akarat cselekvés – ti. valaminek vagy valakinek az akarat útján történő létrehozása – ugyanis *teremtésként* már könnyen értelmezhető. A Fiú nemzése így:

²⁹ Ezt az utolsó bekezdést csak Epiphániosz közli. A püspökökre és különösen Pisztozra vonatkozó megállapítások utólagos betoldásoknak tűnnek: egyrészt a felsorolásban nem a presbiterek és a diakónusok után, hanem előttük kellene szerepelniük, másrészt a Pisztoz megválasztására vonatkozó részlet eleve zárójeles megjegyzés, amely a könnyebb azonosítás végett kerülhetett a szövegbe. Arról nem is beszélve, hogy a levél elején szereplő üdvözlő is csak „a presbiterek és a diakónusok”, de nem a püspökök nevében szól.

az Atya akaratából megvalósuló első és tökéletes teremtés. Arius igyekszik megkülönböztetni ezt a cselekedetet minden más, Istennek tulajdonítható teremtési aktustól. Ezért hangsúlyozza, hogy a Fiú „Istennek változhatatlan és módosulatlan, tökéletes teremtménye” (ἀτρεπτον καὶ ἀναλλοίωτον κτίσμα τοῦ θεοῦ τέλειον), „de nem úgy, mint egy a teremtmények közül” (ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν κτισμάτων).

A szerző saját szavai szerint azonban a Teremtőt – egyebek közt – éppen az ő változhatatlan és módosulatlan mivolta különbözteti meg a teremtményektől. Részben emiatt is van szükség a Fiúnak „teremtett teremtőként” történő meghatározására, hiszen ő így a teremtő és a teremtmény kategóriái közé ékelődik. A rákövetkező mondat még inkább közelíti egymáshoz a teremtés és nemzés gondolatát: a Fiú nemzés útján létrejött *ivadék* (γέννημα), de mégsem úgy, mint egy a *nemzettek/ivadékok* közül (ἐν τῶν γεγεννημένων). A kérdés önmagától merül fel: a Fiún kívül az Atyának egyáltalán milyen *más ivadéka*ira gondolhatunk, akiktől ő, a Fiú – szintén az Atya ivadékaként – különbözik? A kikerülhetetlen, noha szavakba nem öntött válasz nyilván az, hogy Arius vagy nem tudja, vagy nem akarja világosan megkülönböztetni egymástól a teremtés és a nemzés fogalmait.³⁰

A levélben itt érezhető érvelési úrt a szerző a már korábban elítélt eretnekségektől való elhatárolódással próbálja kitölteni. A nagyon tudatosan összeállított felsorolásban elsőként Valentinusz kerül említésre, aki a Fiú nemzését Arius szerint az Atyából való „kiáradásként” (προβολή) értelmezte.³¹ Őt követi Mani,³² aki a Fiút állítólag „az Atya egylényegű részeként” (μέρος ὁμοούσιον τοῦ πατρὸς) fogta fel: nem lehet nem észrevenni, hogy Arius szándékosan származtatja az ellenfelei által kedvelt ὁμοούσιος kulcskifejezést egy eretnektől.

E kísérlet szépséghibája viszont az, hogy az Atya és a Fiú egylényegűségének fogalma jóval korábbi Maninál, aki 216 és 276 között élt. Hogy csupán a legkézenfekvőbb példát említsük: a terminust már Órigenész (184–254), Alexandria híres tanítója is használta, még hozzá pontosan abban az értelemben, ahogyan később Alexandrosz püspök. Alexandriai presbiterként Ariusnak mindenképpen ismernie kellett a nagy előd életművét, amelyből most csak egyetlen idevágó részletet idézünk:

³⁰ Ld. pl. a Heidelbergi Káté idevágó, 33. kérdés-feleletét: „Miért nevezzük Krisztust Isten egyszülött Fiának, ha mi is Isten fiai vagyunk? Azért, mert egyedül csak Krisztus Istennek örök természet szerint való Fia; mi pedig óérette, kegyelemből fogadtattunk Isten gyermekeivé.” A Káté nem valamiféle felsőbbrendű teremtményt kíván megkülönböztetni az alsóbbrendűektől, hanem a „természet szerint” valót választja külön az örökbefogadottaktól.

³¹ Mind az „egylényegű rész”, mind pedig a kiáradás gondolatának elutasítása megismétlődik a hitvallás záradékában.

³² Manit – az ő tanítása nyomán kialakult manicheusok szektájáról – több óegyházi szerző is Manicheusnak nevezi.

Κατὰ φύσιν ἐγέννησεν ὁ Πατήρ· διόπερ ὁμοούσιος ἐγεννήθη.
 Az Atya természet szerint nemzett: következőképpen [vele] egylényegű [az, aki] nemzetett.³³

Mondanunk sem kell, hogy éppen Órigenész fejtette ki legtisztábban az egy lényeg (οὐσία) és három személyi valóság, hüposztázisz (ὑπόστασις) szentháromságtani gondolatát.³⁴

A következő tévtanító, akitől Arius ugyanolyan készséggel fordul el, az ő földije: a szintén líbiai Szabelliosz. Ő az, aki kettéosztotta „az egyetlen”, az Arius számára legfontosabb isteni *monászt*, és az Istent Fiúatyának nevezte (τὴν μονάδα διαιρῶν υἱοπάτορα εἶπεν), azaz annyira ragaszkodott az Atya és a Fiú közös lényegéhez, hogy még a nevek szintjén sem volt hajlandó megkülönböztetni az Atyát a Fiútól. Mint említettük, Arius dinamikus monarchianizmusa homlokegyenest ellenkezett Szabelliosz modalista monarchianizmusával. A konfliktus kezdetén pedig éppen szabellianizmussal gyanúsította Alexandrosz püspököt.

A felsorolás utolsó szereplője Hierakas (vagy Hierax), a Leontopoliszból származó és meglehetősen furcsa elveket valló aszkéta, aki folyékonyan beszélt mind a kopt, mind a görög nyelvet, és írásaival a nem görög nyelvű egyiptomi közönséget is befolyásolta. A róla szóló beszámolók alapján feltételezhető, hogy megkérdőjelezte a test feltámadásának gondolatát, illetve tagadta, hogy a megkeresztelt, de korán meghalt gyermekek üdvözülhetnek, hiszen – Hierakas szerint – semmi üdvösségre méltót nem cselekedtek. Azt is hirdette, hogy a keresztyéneknek tartózkodniuk kellene a házasságtól. Gnosztikus hatásról árulkodó gondolatait olyan zsidókeresztyén apokaliptikus írásokra építette, mint pl. *Ézsaiás mennybevitele*.³⁵ Arius lényegében ugyanazt veti az ő szemére is: elfogadhatatlannak tartja, hogy az Atya és a Fiú kapcsolatát akár a fáklyából való fáklyához, akár a kettéválasztott [fényű] lámpához lehetne hasonlítani.

Itt – Arius szerint – véget is ér az eretnekek felsorolása. Mind a négy tévtanító ellen ugyanaz a vád hangzik el: megosztották az egy isteni *monászt*, ketősséget vezettek be az egyetlen isteni létezőbe, és pedig azzal, hogy a Fiút valamiképpen az Atya lényegéből származtatták, illetve őt az Atyával azonos lényegűnek tartották. A felsorolás azonban korántsem teljes. Üzenetértékű, hogy Arius kiket *nem említ* a korábbi eretnekek közül. Hiányzanak az adopcionisták, illetve a dinamikus monarchianizmus képviselői: az ebioniták, Artemon és különösen Szamoszatai Pál, akit 268-ban ítélték el harmadszor. Antiochiai Lukianosz kihagyása természetes, mivel az egyházzal békességben,

³³ Órigenész: *Scholia in Matthaeum*, PG 17, 309.

³⁴ Az οὐσία fogalmáról Órigenész *Az imádságról* című írásában a „mindennapi”, ti. „az élethez szükséges” kenyér magyarázata kapcsán is értekezik. Ld. Órigenész: *Az imádságról* XXVII, 7–8. Magyar fordítása: ÓI 14, 119–122. Vö. Bigg, Charles: *The Christian Platonists of Alexandria*. Clarendon Press, Oxford 1913, 203–207.

³⁵ Ld. pl. Williams, Rowan: *Arius*, 41.

a hit vértanújaként halt meg. A korábbi teológiai hagyomány olvasata és az ebből következő elhatárolódás tehát egyoldalú marad: Arius és köre Istenről csak a dinamikus monarchianizmus sémái alapján hajlandó gondolkodni, amelyeket az egyház zsinati szinten már ugyanúgy elutasított, mint Valentinoszt vagy Szabellioszt. A levélíróknak igazuk van abban, hogy Alexandrosz elhatárolódott a fenti négy tanítótól, de a hiányos névsor közzétételével elhallgatják, hogy a velük homlokegyenest ellenkező nézetet vallókat szintén eretneknek tekintette.

Az Atya akaratából való időfeletti teremtes ismételt hangsúlyozásából következik az is, hogy a Fiú életének, létének, sőt dicsőségének kiindulópontja maga az Atya: mindezek tehát nem a Fiú sajátjai, csupán reá hárulnak, mint tökéletes teremtményre. A kulcsfontosságú megállapítás: „az Atya [...] mindeneknek forrása” (ὁ πατήρ [...] πηγὴ ἐστὶ πάντων). A három hüposztázisz kiemelt említése jelzi, hogy az Órigenésztől örökölt egy lényeg (οὐσία) és három hüposztázisz (ὑπόστασις) gondolatát Arius a szétválasztás irányába fejlesztette tovább: az újplatonista filozófiában megjelenő hüposztázisz terminust az οὐσία szinonimájának tekinti. Ha három hüposztázisz van, akkor három lényegnek kell lennie, tehát nincs azonos lényegűség az Atya, a Fiú és a Szent Lélek között. A ὑπόστασις kifejezés teológiatörténeti jelentőségével jelen írásunk keretei között nem foglalkozhatunk,³⁶ viszont a filozófiai háttér megvilágítása éppen Arius gondolkodásának jobb megértése miatt elkerülhetetlen.

Induljunk ki Szókratész Szkholasztikosz rövid, de témánk szempontjából hasznos összefoglalójából:

ἃ δὲ ἡμεῖς περὶ οὐσίας καὶ ὑποστάσεως ἴσμεν οὐδὲν κωλύει διὰ βραχέων εἰπεῖν. Οἱ τὴν Ἑλληνικὴν παρ' Ἑλλήσι σοφίαν ἐκθέμενοι τὴν μὲν οὐσίαν πολλαχῶς ὥρισαντο· ὑποστάσεως δὲ οὐδ' ἦντιναοῦν μνήμην πεποιήνται. Εἰρηναῖος δὲ ὁ γραμματικὸς, ἐν τῷ κατὰ στοιχεῖον Ἀττικιστῇ, καὶ βάρβαρον ἀποκαλεῖ τὴν λέξιν· μηδὲ γὰρ παρὰ τισι τῶν παλαιῶν εἰρησθαι. Εἰ δέ που καὶ ἡῤῥηται, μὴ ταῦτα σημαίνειν, ἐφ' ὧν νῦν παραλαμβάνετα. [...]

Ἰστέον μέντοι ὅτι εἰ καὶ οἱ παλαιοὶ φιλόσοφοι τὴν λέξιν παρέλιπον,

Semmi akadályja nincs, hogy mi pedig röviden kifejtsük, mit is tudunk az *ousziáról* és a *hüposztázisról*. A görög filozófia hellén művelői sokféleképpen határozták meg ugyan az *ousziát*, a *hüposztázisról* azonban semmilyen említést sem tettek. A grammatikus Eirénaios³⁷ *Attikisztész* című lexikonjában egyenesen barbárnak nevezi a kifejezést. A régiek közül ugyanis senki sem használta. De ha valahol fel is lelhető, nem azt jelenti, mint amilyen értelemben most alkalmazzák. [...]

Tudvalevő, hogy ha a régi filozófusok nem is használták ezt a kifejezést,

³⁶ A kérdés kifejtését ld. pl. Pásztori-Kupán István: *Theodoret of Cyrus*. Routledge, London 2006, 57–65, illetve Pásztori-Kupán István: *Követvén a szent atyákat*, 73–75.

³⁷ Eirénaiosz Grammatikosz a Kr. u. I. században élt Alexandriában. Héliodórosz Metrikosz tanítványaként több könyvet is írt az attikai nyelvről.

ἀλλ' ὅμως οἱ νεώτεροι τῶν φιλοσόφων συνεχῶς ἀντὶ τῆς οὐσίας, τῇ λέξει τῆς ὑποστάσεως ἀπεχρήσαντο. Οὐσίας δὲ τὸν ὄρον, ὡς ἔφαμεν, διαφόρως ἀποδεδώκασιν.

ezzel szemben az újabb filozófusok állandóan a *hüposztázisz* kifejezést alkalmazták az *ouszia* helyett. Az *ousziát* azonban, mint mondtam, különbözőképpen határozták meg.³⁸

Platón, Arisztotelész és tanítványaik valóban nem használták a *hüposztázisz* filozófiai terminusként. Szókratész helyesen állapítja meg, hogy a klasszikus görögben ez a kifejezés pl. a boroshordó alján lévő seprőt (lerakódást) jelentette. A Kr. u. 1. században élt alexandriai Eirénaiosz gúnyos megjegyzése, miszerint a *hüposztázisz* egyenesen barbár terminus, arról árulkodik, hogy filozófiai igénybevételét nem is annyira a hellén, mint inkább a hellenista gondolkodók kezdhették el. A későbbi, 2–5. századi bölcselek azonban tényleg bevezették, és ha nem is állandóan alkalmazták az *οὐσία* helyett, ahogyan azt Szókratész feltételezi, kétségtelen, hogy az újplatonistáknak, többek közt az egyiptomi Plótinosz, a föníciai Porphüriosznak, a szíriai Jamblikhosznak, illetve a *ὑπόστασις* – Proklosz Diadokhosznak és tanítványaiknak köszönhetően – a filozófiai gondolkodás egyik kulcskifejezésévé vált.

Az *οὐσία* és a *ὑπόστασις* egymáshoz való viszonyát Órigenész próbálta rendezni. Szentháromságtanának alaptételét, az egy lényeg és három *hüposztázisz* gondolatát azonban éppen Arius kezdte ki azzal, hogy egyenlőséglet tett a két kifejezés közé. Ezt a kérdést sem a 325-ös niceai, sem a 343-as szardikiai zsinat nem tudta kellőképpen tisztázni, annál is inkább, mivel a latinul gondolkodó Cordobai Hosius, aki mindkét zsinatot vezette, nem érzékelte a két terminus közti különbséget. Számára mindkettő a latin *substantia* megfelelője volt. Így mind a *Niceai Hitvalláshoz* fűzött anatóma, mind a *Szardikiai Hitvallás* szinonimákként kezelte a két fogalmat.³⁹ Arius és Alexandrosz vitájának kirobbanása után csaknem fél évszázadnak kellett elteltie, hogy a kappadókiai atyák – Caesareai Eusebiosz, Nazianzoszi Gergely és Nüsszai Gergely – ismét visszatérjenek az elfelejtett órigenészi alapokhoz, és következetes különbségtétellel visszaállítsák az egy *οὐσία* és a három *ὑπόστασις* alaptételét.⁴⁰ A 4. század második felére ily módon megszilárduló, ún. neoniceánus terminológiában az *οὐσία* az általános lényeg, a *ὑπόστασις* pedig a sajátos vagy személyi valóságot jelölte.

Ariuson tehát nem az ő koránál későbbi teológiai fejlődés eredményét lehet számon kérni – hiszen ez anakronizmus volna –, hanem azt, hogy saját értelmezési érdekeinek megfelelően átstrukturálta a korábban már kialakult és Órigenész révén mind teológiai, mind filozófiai szempontból letisztázott

³⁸ Szókratész: *Hist. eccl.* III, 7. ÓI 9, 231.

³⁹ Mindezt bővebben ld. pl. Pásztori-Kupán István: *Követvén a szent atyákat*, 88–92.

⁴⁰ A tisztázás előzményeihez tartozik, hogy Baszileiosz és Nazianzoszi Gergely 358-ban közösen állították össze Órigenész műveinek híres válogatását *Philocalia* címmel. A vonatkozó teológiai kérdések megvilágításához ld. Pásztori-Kupán István: *Követvén a szent atyákat*, 118–122, 128–130, ill. 136–142.

terminológiai örökséget. Az οὐσία és a ὑπόστασις egyenlővé tétele így nem előremutató újítás, hanem a teológiai párbeszédet önkéntelenül is holtvágányra terelő visszalépés volt Arius részéről.

Az örökkévaló Istentől az idők felett született, azaz – Arius szerint – „teremtettet és alapított” Fiú „nem volt”, azaz „nem létezett születése előtt” (οὐκ ἦν πρὸ τοῦ γεννηθῆναι). Tehát bármennyire is igyekszik kikapcsolni az idő kategóriáját, az Atya még ebben az időfelettségben is „előidejű” a Fiúhoz képest. Ebben a rendszerben nincs helye pl. az Atya és Fiú együttes örökkévalóságának. Ezen a ponton érhető tetten Arisztotelész, sőt az őt jóval megelőző milétosz, illetve az eleai iskola szellemi hatása is. Arius amiatt méltatlankodik, hogy akik az Atyát és a Fiút egyenlőnek mondják, azok mintegy a viszonyról beszélve (λέγουσι τὰ πρὸς τι) óhatatlanul két születetlen kezdetet vezetnek be (δύο ἀγεννήτους ἀρχὰς εἰσηγούμενοι). A híres τὰ πρὸς τι Arisztotelész kategóriarendszerének viszony-, illetve viszonylagosság-fogalma. A kategória neve: τὰ πρὸς τι (szó szerint: „valamik valami felé/irányában”, ill. „valamire vonatkoztatva”), amely nem egyszerűen „viszony” jelent, hanem olyan dolgoknak, jelenségeknek a halmazát, amelyekre valamilyen viszonylagosságot jelző állítás alkalmazható. Arisztotelész szavai szerint:

Πρὸς τι δὲ τὰ τοιαῦτα λέγεται, ὅσα αὐτὰ ἄπερ ἐστὶν ἐτέρων εἶναι λέγεται ἢ ὅπως οὖν ἄλλως πρὸς ἕτερον.

Olyasmikről mondjuk, hogy „valami felé” irányulnak [*vagy: viszonylagosak*], amelyek, *mint olyanok*, valami máshoz tartoznak, vagy valami másra vonatkoznak.⁴¹

A τὰ πρὸς τι fogalma magyarul leghívebben talán a „mint olyan” formula segítségével adható vissza. Például: a „nagyobb”, *mint olyan*, azt jelenti, hogy valamiről állítom, hogy *valamihez képest* nagyobb. Következésképpen ez a valami nem ugyanaz, illetve nem ugyanolyan, mint *az*, amihez hasonlítottam. A τὰ πρὸς τι két tagja közül tehát a τὰ soha nem azonos(ak), illetve nem ugyanolyan(ok), mint a τι. Ha ezt az elvet alkalmazom a Fiú és az Atya kapcsolatára, akkor az arisztotelészi viszonyrendszer értelmében semmiképpen nem beszélhetek kettejük azonosságáról, hiszen egyiküket (a Fiút) a másikhoz (az Atyához) *viszonyítottam*. Ez volna tehát Arius szentháromságtani alárendeléstánának egyik filozófiai indoka.

Az Atya és a Fiú egyenlőségének második filozófiai akadályát a milétosziak közül Anaximandrosz (Kr. e. 610–547) tanításában fedezhetjük fel, akinek „végtelen” vagy „határtalan” fogalmát, a híres ἄπειρον-t maga Arisztotelész foglalja össze a következőképpen:

Ἀπαντα γὰρ ἡ ἀρχὴ ἢ ἐξ ἀρχῆς, τοῦ δὲ ἀπείρου οὐκ ἐστὶν ἀρχή· εἴη γὰρ ἂν αὐτοῦ πέρας. ἔτι δὲ καὶ ἀγένητον καὶ ἀφθαρτον

Mert minden [ami létezik], vagy princípium, vagy a princípiumból ered; de a végtelennek nincs princípiuma; mert ugyanaz volna a vége. Továbbá az se nem keletke-

⁴¹ Arisztotelész: *Kategóriák* 6a, 36–37.

ὡς ἀρχή τις οὐσα· τὸ τε γὰρ γένόμενον ἀνάγκη τέλος λαβεῖν, καὶ τελευτὴ πάσης ἔστιν φθορᾶς. διό, καθάπερ λέγομεν, οὐ ταύτης ἀρχή, ἀλλ' αὕτη τῶν ἄλλων εἶναι δοκεῖ καὶ περιέχειν ἅπαντα καὶ πάντα κυβερνᾶν, ὥς φασιν ὅσοι μὴ ποιοῦσι παρὰ τὸ ἄπειρον ἄλλας αἰτίας, οἷον νοῦν ἢ φιλίαν· καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ θεῖον· ἀθάνατον γὰρ καὶ ἀνώλεθρον, ὥσπερ φησὶν Ἀναξίμανδρος καὶ οἱ πλείστοι τῶν φυσιολόγων.

zett, sem el nem enyészhet, mert éppen princípium. Mert ami lett, annak szükség szerint be is kell végződnie, és minden enyészetnek megvan a maga határa. Azért hát, amint mondjuk, ennek nincs princípiuma, hanem ez látszik a többiek princípiumának, magában foglal és kormányoz mindeneket, amint azt állítják, akik a végtelenen kívül semmilyen egyéb végokot nem ismernek, pl. a barátságot és az ész sem. Ez pedig az isteni [valóság]: halhatatlan és mentes az enyészettől. Így mondja ezt Anaximandrosz és a legtöbb fiziológus.⁴²

A kezdet, azaz a princípium (ἀρχή) tehát egyben határtalan (ἄπειρον) is. Ehhez járul még az örökkévaló jelleg, illetve az, hogy a végtelen princípium mindennek a végoka. Ez az Anaximandrosz és Arisztotelész-féle istenfogalom erőteljesen meghatározza Arius szigorúan monoteisztikus istenképét. Csak egyetlen kezdet, csak egyetlen végtelen, csak egyetlen végok létezhet: ez pedig nem az *isteni* lényeg (οὐσία), hanem az *Atya* hüposztázisza.

A harmadik filozófiai akadály Arius azon mondatában keresendő, amellyel a Fiúnak az Atyával való egylényegűségét védelmező személyek szemére veti, hogy a τὰ πρὸς τι helytelen alkalmazásával „két születetlen kezdetet vezetnek be” (δύο ἀγεννήτους ἀρχὰς εἰσηγούμενοι). A kezdet, ti. az ἀρχή viszont végtelen is. Ezzel pedig már az eleai iskola, és különösen Melisszosz (Kr. e. 5. sz.) tanításához érkezünk, akinek gondolatait – furcsamód ismét Arisztotelész *Fiziká*jának magyarázataként – Szimplikiosz foglalja össze a következőképpen:

Εἰ μὲν μηδὲν ἔστι, περὶ τούτου τί ἂν λέγοιτο ὡς ὄντος τίνος; εἰ δέ τι ἔστιν, ἤτοι γινόμενόν ἐστιν ἢ αἰεὶ ὄν. ἀλλ' εἰ γινόμενον, ἤτοι ἐξ ὄντος ἢ ἐξ οὐκ ὄντος· ἀλλ' οὔτε ἐκ μὴ ὄντος οἷον τε γενέσθαι τι οὔτε ἄλλο μὲν οὐδὲν ὄν, πολλῶ δὲ μᾶλλον τὸ ἀπλῶς ὄν οὔτε ἐκ τοῦ ὄντος. εἴη γὰρ ἂν οὕτως καὶ οὐ γίνοιτο. οὐκ ἄρα γινόμενόν ἐστι τὸ ὄν. αἰεὶ ὄν ἄρα ἐστίν, οὔτε φθαρήσεται τὸ ὄν. οὔτε γὰρ εἰς τὸ μὴ ὄν οἷον τε τὸ ὄν μεταβάλλειν συγχωρεῖται γὰρ καὶ τοῦτο ὑπὸ τῶν

Ha nincsen semmi, mit beszéljünk erről úgy, mintha az volna? Ha pedig van valami, akkor vagy keletkezik, vagy mindig van. Ha keletkezik, vagy attól kell keletkeznie, ami van, vagy attól, ami nincs. De a nemlétezőből nem is keletkezhetik semmi létező; a létezőből meg éppoly kevéssé, mert akkor az nem volna származás, hanem egyszerűen létezés. Ennél fogva a létező nem keletkezik, hanem örökkévaló. De a létező nem is fog elenyészni, mert nem lehet, hogy a létező nemlétezővé változzék; ezt a fizikusok is beismerik; de létezővé sem; így ugyanis

⁴² Arisztotelész: *Fizika* 203b, 6–15.

φυσικῶν οὔτε εἰς ὄν. μένοι γὰρ ἂν πάλιν οὕτω γε καὶ οὐ φθείροιτο. οὔτε ἄρα γέγονε τὸ ὄν οὔτε φθαρήσεται· αἰεὶ ἄρα ἦν τε καὶ ἔσται.

Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ γενόμενον ἀρχὴν ἔχει, τὸ μὴ γενόμενον ἀρχὴν οὐκ ἔχει, τὸ δὲ ὄν οὐ γέγονεν, οὐκ ἂν ἔχοι ἀρχὴν. ἔτι δὲ τὸ φθειρόμενον τελευτὴν ἔχει. εἰ δὲ τί ἐστὶν ἀφθαρτον, τελευτὴν οὐκ ἔχει. τὸ ὄν ἄρα ἀφθαρτον ὄν τελευτὴν οὐκ ἔχει. τὸ δὲ μήτε ἀρχὴν ἔχον μήτε τελευτὴν ἀπειρον τυγ' χάνει ὄν. ἀπειρον ἄρα τὸ ὄν. Εἰ δὲ ἀπειρον, ἔν. εἰ γὰρ δύο εἴη, οὐκ ἂν δύναίτο ἀπειρα εἶναι, ἀλλ' ἔχοι ἂν πέρατα πρὸς ἀλλήλα. ἀπειρον δὲ τὸ ὄν· οὐκ ἄρα πλείω τὰ ὄντα· ἐν ἄρα τὸ ὄν.

megint csak megmaradna, és nem pusztulna el. Tehát a létező nem keletkezett és nem fog elenyészni. Ennélfogva öröké volt és örökre lesz.⁴³

De mivel annak, ami keletkezett, van kezdete, annak, ami nem keletkezett, nincsen. A létező nem keletkezett: ennél fogva nincsen kezdete. Továbbá, ami elenyészik, annak van vége, ellenben ami nem enyészik el, annak vége sincs. Tehát a létező, amint kívül áll az enyészeten, vég nélkül is való. Aminek pedig se kezdete, se vége, az végtelen: ennél fogva a létező végtelen.⁴⁴ Ha pedig végtelen, akkor egyúttal egy is; mert ha kettő volna, nem lehetne végtelen, hanem egymás között végük és határaik volnának; a létező azonban határtalan, tehát nincsen több létező; ennél fogva a létező egy.⁴⁵

A fenti idézet záradéka szerinti „végtelen létező” egy mivolta így immár a harmadik filozófiai indok, amely miatt Arius visszautasítja a Fiú egylényegűségének gondolatát. Számára az Atya és a Fiú bármiféle egyenlősége óhatatlanul két kezdetet, két végtelent és két örökkévalót jelent, nem egyet, amely – Melisszosz és Arisztotelész rendszere szerint – filozófiai képtelenség. A három hüposztáziszból szükségszerűen három ousziára következtető presbiter nem tudja elfogadni, hogy az Egy ebben az esetben az egyetlen isteni lényeg. Ebből a szemszögből tehát nem kell két, illetve három kezdetről, két vagy három végtelenről beszélni, hanem valóban csak egyről. A hiba nemcsak ott van, hogy helytelenül alkalmazza az origenészi örökséget, hanem ott is, hogy ellenfelei soha nem a τὰ πρὸς τι arisztotelészi összefüggésében beszéltek az Atya és a Fiú kapcsolatáról.

A hitvallás záró tételei között szerepel az a szükségszerűen ismétlődő következtetés, hogy mivel a Fiú a maga létét Istentől, ti. az Atyától kapja, így minden egyéb – a dicsőség, az élet, a mindenség – sem az ő sajátja, hanem az

⁴³ Szimplikiosz: *Arisztotelész Fizikájának magyarázata*, 22b.

⁴⁴ Ld. Sebestyén Károly találó megjegyzését: „Itt van az okoskodásnak ama kényes pontja, hol Melisszosz a tér- és időfogalmakat összetéveszti. Egyúttal a létezőnek térbeli végtelenségével eltér mesterének, Parmenidésznek oktatásától.” Sebestyén Károly: *A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig. Az összes töredékek fordításával.* Franklin Társulat, Budapest 1898, 114.

⁴⁵ Ld. Szimplikiosz: *Arisztotelész Fizikájának magyarázata*. In: Diels, Hermann: *Simplicii. In Aristotelis Physicorum libros quattuor priores Commentaria*. Reimer, Berlin 1882, 103, pp. 20–30.

is „adatik” (παρεδόθη) neki. A teremtményi mivolt és az Atyának történő alárendeltség itt tűnik ki legvilágosabban: Isten a Fiúnak is Istene, mint aki előtte létezik, így ő a Fiú kezdete, azaz princípiuma (ἀρχὴ αὐτοῦ). Ha ezt a princípiumot Anaximandrosz és Melisszosz gondolatai mentén értelmezzük, ahogyan a szöveg tanúsága szerint Arius is tette, valóban lehetetlen kikerülni a szubordináció tanát. Ez viszont azt is jelzi, hogy az alexandriai presbiter érvei között jóval hangsúlyosabban volt jelen a filozófiai meggondolás, mint ahogyan azt első látásra feltételeznénk.

Fölmerülhet az a feltételezés, hogy Arius elsősorban azért viszolygott a *lényeg* (οὐσία) és az *egylényegű* (ὁμοούσιος) kifejezések használatától, mert ezek nem bibliai eredetűek. Bármennyire kézenfekvőnek is tűnik ez a magyarázat, a hitvallás szövege alapján aligha állja meg a helyét. Mint láttuk, Ariusnak semmi gondja nem volt azzal, hogy akár Arisztotelész egyik kategóriájának (τὰ πρὸς τι), akár a görög filozófia *végtelen*-, illetve *princípium*-meghatározásainak felhasználásával támassza alá saját álláspontját. Az οὐσία-tól és a ὁμοούσιος-tól való tartózkodását nem bibliai, hanem szintén filozófiai okokra lehet visszavezetni. Érdemes megfigyelni, hogy a hitvallásban Arius kétszer is – először Mani kapcsán, majd a hitvallás végén – elutasítja azt a gondolatot, miszerint a Fiú az Atyának valamiféle egylényegű *része* (μέρος ὁμοούσιου) volna. Noha ellenfelei soha nem beszéltek arról, hogy a Fiú az Atya lényegének valamilyen *részeként* született volna, hiszen Alexandrosz és köre egyszerűen a közös isteni lényeghez ragaszkodott, ezt a nemzést Arius csakis az egyetlen lényeg megosztásaként tudta értékelni. Az οὐσία megosztása pedig ismét az arisztotelészi rendszerhez irányít bennünket: Arisztotelész léthierarchiájában ugyanis legfelül helyezkedik el a tiszta ténylegesség vagy megvalósulás, tudniillik az az οὐσία, amely éppen azért tökéletes, mert mentes minden anyagtól és anyagi jellegtől, beleértve a megosztást is. Arisztotelész Istenfogalma nem más, mint a formák formája, a mozdulatlan mozgató, az egyetlen ősök és legvégső cél. Vele ellentétben, a léthierarchia legalján helyezkedik el a tiszta lehetőség, vagyis az őanyag. Arius látásmódja szerint a Fiú tényleges, az isteni lényegből történő születésével az isteni οὐσία változáson menne keresztül, mert megosztás keletkezne benne, és ez rögtön csökkentené helyét az arisztotelészi léthierarchiában. Filozófiai nyelven szólva: ha Isten egyben Atya is volna, már nem volna a léthierarchia csúcán, tehát már nem lehetne Isten. Ebből a megfontolásból válik világossá a fentebb idézett hitvallás záradéka:

εἰ δὲ τὸ „ἐξ αὐτοῦ” καὶ τὸ „ἐκ γαστροῦ” καὶ τὸ „ἐκ τοῦ πατρὸς ἐξηλθὼν καὶ ἦκω” ὡς μέρος αὐτοῦ ὁμοουσίου καὶ ὡς προβολὴ ὑπὸ τίνων νοεῖται, σύνθετος ἔσται ὁ

Ha pedig ezeket a szavakat: „ötőle”, „az ő méhéből”, vagy „kijöttem az Atyától és jöttem [e világba]”⁴⁶ némelyek úgy értelmezik, mintha [a Fiú] az Atya egylényegű része vagy kiáradása lenne,

⁴⁶ Vö. Róm 11,36; Zsolt 110,3; Jn 16,28.

πατήρ καὶ διαιετὸς καὶ τρεπτὸς
καὶ σῶμα κατ' αὐτοὺς καὶ τὸ ὅσον
ἐπ' αὐτοῖς τὰ ἀκόλουθα σώματι
πάσχων ὁ ἀσώματος θεός.

akkor az Atya szerintük *összetett, oszt-
ható, változó és test, sőt: a testetlen Isten*
még a test szenvedélyeinek is alávette-
tik.⁴⁷

A dőlt betűkkel kiemelt szavak az arisztotelészi léthierarchia közvetlen hatásáról árulkodnak: minden összetettség és változás a tiszta isteni lényegnél alacsonyabb szinten létezők sajátja. Isten tehát nem lehet ontológiai értelemben Atya anélkül, hogy el ne veszítené a léthierarchia csúcsán elfoglalt helyét, hiszen – testetlen lévén – „testet kell elszenvednie”.

A fentiek tanúsága alapján meglehetősen nehezen tartható az a nézet, miszerint Ariust a kizárólagos biblikussága tartotta vissza a ὁμοούσιος kifejezés elfogadásától. Noha megfogalmazásaiban találunk bibliai áthallásokat, érvelése semmivel sem biblikusabb, mint az egylényegűséget valló ellenfeleié. Ariust sokkal inkább Isten kizárólagos változhatatlanságának megőrzése foglalkoztatta, és ezt a változhatatlanságot elsősorban filozófiai alapon próbálta védelmezni. A sors iróniája, hogy éppen Isten változhatatlan és módosulatlan (ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοίωτον) mivoltának védelmezése terén keveredik belső önellentmondásba: az Atyától nem tagadja meg az „Atya” nevet, viszont a Fiú létének kezdetét későbbre teszi. Ebből következik az a jogos ellenvetés, amelyet éppen Alexandrosz püspök fogalmazott meg a püspököknek írt körlevelében, ahol – éppen biblikus alapon – a következőkkel vádolja Ariust:

Ποῖα δὲ παρὰ τὰς γραφὰς ἐφ-
ευρόντες λαλοῦσιν, ἐστὶ ταῦτα.
Οὐκ αἰεὶ ὁ Θεὸς Πατὴρ ἦν, ἀλλ' ἦν
ὅτε ὁ Θεὸς Πατὴρ οὐκ ἦν· οὐκ αἰεὶ
ἦν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἀλλ' ἐξ οὐκ
ὄντων γέγονεν.

A következőket mondják pedig, ami-
ket az *Írásoktól eltérően* találtak ki: *Isten*
nem volt mindig Atya, hanem volt [idő],
amikor Isten nem volt Atya. Az Isten
Igéje nem mindig volt, hanem a nem
létezőkből lett.⁴⁸

Az Arius-féle rendszer belső önellentmondása tehát: ha Isten nem volt mindig Atya, mivel léteével megelőzte a Fiút, akkor éppen az Atyává válással, a Fiú létezésbe hívásával szenvedett változást: Atyává lett az, aki korábban nem volt Atya, mivel addig nem volt Fia. Ez még akkor is változást jelent, ha a Fiú létesítését nem nemzésként, hanem időfeletti teremtként fogjuk fel, hiszen ettől és csakis ettől a pillanattól illetné meg Istent az „Atya” név és az ezzel járó minőség, amellyel korábban nem rendelkezett. Márpedig ha valami vagy valaki egy adott ponton nem rendelkezik bizonyos tulajdonsággal,

⁴⁷ Athanasziosz: *De synodis* 16 (TLG: Athanasziosz: *De synodis Arimini in Italia et Seleucia in Isauria* 16, 1, 1 – 16, 5, 6). ÓÍ 13, 561–563. Vö. Epiphániosz: *Panarion* 3, 157–159 (TLG). Opitz, Hans-Georg: *Urkunde* 6, pp. 12–13.

⁴⁸ Athanasziosz: *De decretis Nicaenae synodi* 35, 7; Opitz, Hans-Georg: *Urkunde* 4b, p. 7; a szöveget betűhú pontossággal idézi Szókratész: *Hist. eccl.* I, 6 (kiemelések tőlem – PKI).

később viszont igen, az éppen az arisztotelészi rendszer értelmében változást, illetve a változásnak történő alávetettséget jelent.

Az Isten változhatatlanságát tehát inkább filozófiai alapon védelmező alexandriai presbiter ezen a ponton veszít teret az evangéliumhoz inkább ragaszkodó ellenfeleihez képest, hiszen az általa elfogadott arisztotelészi metafizika premisszái miatt képtelen közvetlenül, lételméleti síkon elfogadni a negyedik evangélium nyitó versének üzenetét: *Kezdetben volt az Ige, és az Ige az Istennél volt, és Isten volt az Ige.*⁴⁹

Ariusnak Isten „utólagos” Atyává válásáról szóló gondolata korántsem maradt visszhang nélküli, elszigetelt jelenség. Az ariánus rendszer eme belső paradoxonja olyan mértékben hatott a teológiai gondolkodásra, hogy Küroszi Theodorétosz – több mint egy évszázaddal a niceai kor után – Szentháromságmagyarázatában a következőképpen fogalmazza meg az Atyáról szóló tanítást:

Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν Πατέρα ἀναρχον καὶ ἀγέννητον, αἰεὶ ὄντα Πατέρα, οὐχ ὕστερον τοῦτο κτησάμενον, οὐ γὰρ ἦν ὅτε οὐκ ἦν, ἀλλ' ἀνωθεν ἦν Πατὴρ· οὐδὲ γέγονε πρῶτον Υἱὸς εἶτα Πατὴρ, κατὰ τὴν τῶν σωμάτων ἀκολουθίαν· ἀλλ' ἀφ' οὐπερ ἔστιν, αἰεὶ δὲ ἔστι, Πατὴρ καὶ ἔστι καὶ καλεῖται.

Hiszünk egy kezdet nélküli, születetlen Atya Istenben, aki örökké létező Atya, nem később vált azzá. Ugyanis soha sem volt olyan, hogy ő ne lett volna [Atya], hanem kezdettől fogva Atya volt. Nem lett először Fiú s azután Atya, [ahogyan] a test[i]ek rendje szerint [lennie kellett volna], hanem amióta csak van – márpedig örökké van – ő [egyben] Atya is, és annak is nevezetik.⁵⁰

Az Alexandrosz fenti leveléből, illetve Arius hitvallásából szó szerint átvett idézetek és szófordulatok – ld. pl. „a test(ek) rendjére” (Arius: τὰ ἀκολουθα σώματι, Theodorétosz: κατὰ τὴν τῶν σωμάτων ἀκολουθίαν) vonatkozó megállapítást – önmagukért beszélnek. Arius, aki a lényegből való nemzés gondolatának elutasítása ellenére az isteni akaratból származtatott Fiút az Atyával legszorosabb kapcsolatba kívánta hozni a „teremtett teremtet” gondolatával – nem tudott túllépni önnön filozófiai korlátain. Ebből következően – akarva-akaratlanul – olyan akadályokat gördített a bibliai üzenet közvetlen elfogadásának útjába, hogy az egylényegűséget védelmező tanítók még évszázadok múltán is kényszerűen érezték tételei megcáfolására, hiszen Isten örökkévaló Atya-mivoltának védelmezésével egybekötött Isten változatlan önzonosságát is védelmezték. Furcsamód: éppen Ariusszal szemben. Többek közt ebből a szemszögből érthető pl. az egyházatyáknak az Ószövetséghez

⁴⁹ Jn 1,1.

⁵⁰ Küroszi Theodorétosz: *A megelevenítő Szentháromságról* (*De sancta et vivifica Trinitate*) 5 (PG 75, 1152). Teljes magyar fordítását ld. Pásztori-Kupán István: Küroszi Theodorétosz: *A megelevenítő Szentháromságról*. In: *Református Szemle* 93/4–5 (2000), 317–336.

való sajátos viszonyulása is, nevezetesen az az általánosnak mondható törekvés, hogy szinte minden ószövetségi textushoz szentháromsági magyarázatot fűzzenek, ezzel is védelmezve Isten Hármasegységének idő feletti és változatlan önazonosságát.⁵¹

Rövidítések jegyzéke

ACO – *Acta Conciliorum Oecumenicorum*. Series I, ed. E. Schwartz & J. Straub. Walter de Gruyter, Berlin 1914–1984; Series II, ed. sub auspiciis Academiae Scientiarum Bavaricae. Walter de Gruyter, Berlin 1984–

ÓÍ – *Ókeresztény írók* sorozat. Szent István Társulat, Budapest 1988–

PG – Migne, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. 161 kötet, Párizs 1857–1887.

TLG – *Thesaurus Linguae Graecae* CD-ROM.

⁵¹ Ld. pl. az Ézs 6-ban megjelenő szeráfok *Szent, szent, szent!* kiáltásának az Atyára, a Fiúra és a Szent Lélekre történő vonatkoztatásait. Ugyanide sorolandó a 351-es sirmiumi zsinat végzése is, amely egyenesen átokkal sújtja mindazokat, akik az 1Móz 1,26-ot nem úgy értelmezik, hogy ezt az Atya mondta a Fiának. Ld. Szókratész: *Historia ecclesiastica* II, 30, Ókeresztény írók 9, 173: „Ha valaki ezt a kijelentést: ‘teremtsünk embert’ nem úgy értelmezi, hogy ezt az Atya mondta a Fiúnak, hanem Isten maga szólt önmagához, átkozott legyen.” Εἴ τις τὸ, Ποιήσωμεν ἄνθρωπον, μὴ τὸν Πατέρα πρὸς τὸν Υἱὸν λέγειν, ἀλλ’ αὐτὸν πρὸς ἑαυτὸν λέγοι τὸν Θεὸν εἰρηκεῖναι, ἀνάθεμα ᾖστω.